

о. Марек Бляза ТІ (Варшава)

ПИТАННЯ ВВЕДЕННЯ КОНТРОВЕРСІЙНИХ ДОДАТКІВ ДО ЕПІКЛЕЗИ В АНАФОРАХ СВ. ЙОАНА ЗОЛОТОУСТОГО ТА СВ. ВАСИЛІЯ ВЕЛИКОГО¹

Від першої половини XIV століття питання моменту переміни євхаристійних дарів, а звідси особливо значення епikleзи², стало одним із найважливіших проблем у рамках полеміки між католицькими і православними богословами. Цей спір довів до протиставлення собі у виключний спосіб двох різних моментів переміни євхаристійних дарів. Від XII століття на Заході почали підкреслювати момент освячення дарів як вимовляння слів установлення (*verba institutionis*) Євхаристії священиком. Натомість від XIV століття у візантійському богослов'ї під впливом схоластичного богослов'я з'явилося переконання, що саме епikleза є моментом освячення дарів. Це вчення поширилося між православними слов'янами у XVII столітті³.

Такий крайній підхід до моменту освячення дарів не давав жодних шансів на порозуміння⁴. Цей виключний підхід у виразний спосіб проявився під час спроби з'єднання Православної і Католицької Церков на Флорентійському соборі (1438–1439), де цей спір не дочекався вирішення⁵. Крім того, здається, що ціла ця проблема була порушена неправильно.

---

¹ Ця стаття є фрагментом більшої праці, яку автор готує в рамках габілітації в Польщі.

² Слово «епikleза» означає у богослов'ї в загальному розумінні призивання або кликання (гр. *καλεῖν*, лат. *invocare*) Божого імені на ('*єпи*) особу або річ, щоб вони наповнилися Божою силою або перемінилися, див.: W. Hryniewicz OMI. *Nasza Pascha z Chrystusem*, т. 2. Lublin: Towarzystwo Naukowe KUL 1987, с. 430; G. O'Collins SJ, E. G. Farrugia SJ. *Zwięzy słownik teologiczny* / перекл. J. Ożóg SJ. Kraków: WAM 1993, с. 73.

³ Див.: B. Testa. *Sakramenty Kościoła* / перекл. і упор. L. Balter SAC. Poznań: Pallotinum 1998, с. 209–210.

⁴ Див.: W. Hryniewicz OMI. *Sakrament Paschy i Pięćdziesiątnicy. Tajemnica Eucharystii w świetle dialogu katolicko-prawosławnego // Eucharystia i posłannictwo*. Warszawa: Verbinum 1987, с. 42–43; W. Hryniewicz OMI. *Nasza Pascha z Chrystusem*, т. 2, с. 430 і 453–454; B. Nadolski TChr. *Liturgika*, т. 4. Poznań: Pallotinum 1992, с. 191.

⁵ Див.: M. Arranz SJ. *Circonstances et conséquences liturgique du Concile de Ferrare-Florence // Christian Unity. The Council of Ferrara-Florence 1438/39 – 1989* / ред. G. Alberigo. Leuven: Leuven University Press 1991, с. 409–411, 423.

Оскільки спір про момент освячення євхаристійних дарів поступово ставав щораз сильнішим, до анафор св. Йоана Золотоустого (АЙЗ) і св. Василя Великого (АВВ) були додані два доповнення. Одне з них появилось в обох анафорах, а друге було вирване наживо з АЙЗ й перенесене до АВВ.

Додаток в АЙЗ й АВВ: тропар третього часу і 12 та 13 стихи 50 Псалма

Перший додаток, який з'являється в АЙЗ та АВВ, – це тропар третього часу з часослова, тобто того часу, який згадує годину зшестя Святого Духа на апостолів у день П'ятдесятниці о третій годині, тобто о дев'ятій годині зранку (див. Ді 2,1.15): «Господи, Ти Пресвятого Твого Духа в третю годину на апостолів Твоїх послав, не відійми ж його, Благий, від нас, а обнови нас, що молимося Тобі»⁶, разом з 12-м і 13-м стихами 50 Псалма: «Серце чисте створи в мені, Боже, і духа правого обнови в нутрі мому. Не відкинь мене від лица Твого і Духа⁷ Твого Святого не відійми від мене»⁸.

Дослідники не мають узгодженої думки стосовно часу введення цього додатка до анафори. Пласід де Меестер (1873–1950), бенедиктинець, який займався походженням та розвитком грецького тексту АЙЗ, припускав, що цей додаток був уведений вже у XII–XIII століттях, а навіть може похо-

⁶ *Молитослов. Часослов – Октоїх. Тріодь – Мінея*: Богослужбова книга Української Греко-Католицької Церкви (УГКЦ). Рим – Торонто: Видавництво ОО. Василіан 1990, с. 163.

⁷ Слово «дух» із 13 стиха 50 Псалма в багатьох літургійних книгах писано з великої букви або з титлом, що означає, що йдеться про Святого Духа, див.: *Служебникъ*. Київъ: Типографія киево-печерскія оуспенскія лавры 1907, с. 106–107 і 154; *Служебникъ*. Римъ: Типографія криптоферратскія обители 1983, с. 259–260; 371–372; *Liturghier cuprinzând Dumnezeieștile Liturghii ale sfinților noștri părinți: Ioan Gură de Aur, Vasile cel Mare și Liturghia Darurilor mai înainte sfințite precum și rânduiala Vecerniei, Utreniei, Dumnezeieștii Proscomidii, Liturghiei cu arhiereu, ca și altele de trebuință la sfânta slujbă în Biserică / Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române. București 2000, с. 163 і 231–232; *Liturghier. Dumnezeieștile și sfințele Liturghii ale celor dintre sfinți Părinților noștri Ioan Gură-de-aur, Vasile cel Mare și Grigorie Dialogul precum și rânduiala Vecerniei, Utreniei, ca și altele de trebuință la sfințele Slujbe*. Roma – Blaj: Tipolitografia Trullo s. r. l. 1996, с. 78–79 і 123.*

⁸ Український текст: *Молитвослов*, с. 163; грецький текст цього тропаря і 12 і 13 стихи 50 Псалма в: *Ανθολογιον των ιερων ακολουθιων του ολου ενιαυτου*. Θεσσαλονικη: Ορθοδοξος Κυψελη 1992, т. 1, с. 189: «Κύριε, ό τό πανάγιόν σου Πνεύμα έν τή τρίτη ώρα τοίς άποστόλοις σου καταπέμψας, τοῦτο, άγαθέ, μη άντανέλης άφ' ήμών, άλλ' έγκαίνισον ήμίν τοίς δεομένοις σου.

Στίχ. α': Καρδίαν καθαράν κτίσον έν έμοι ό Θεός και πνεύμα εύθές έγκαίνισον έν τοίς έγκάτοις μου. Και πάλιν

Κύριε, ό τό πανάγιόν σου Πνεύμα (...) Στίχ' β': Μη άπορρίψης με άπό τοῦ προσώπου σου και τό Πνεύμα σου τό άγιον μη άντανέλης άπ' έμοῦ. Και πάλιν Κύριε, ό τό πανάγιόν σου Πνεύμα (...).

дити з XI століття⁹. Дійсно, вже у *Codex Grottaferrata* з XI століття існує тропар третього часу, але не біля епikleзи, а щойно після прийняття святого Причастя священником¹⁰.

З іншого боку, де Меестер визнав, що не можна чітко дослідити процес введення цього додатка. Первісно він був, за його думкою, факультативною молитвою, пов'язаною з трьома поклонами священника (і диякона), які тричі повторювали слова анафори: «Зішли Духа Святого на нас і на ці дари, що перед нами»¹¹. Перший раз цей додаток *expressis verbis* появляється щойно в кодексі № 421 монастиря Пантелеймона в 1545 році, однак без жодного додаткового коментаря. Це може означати, що присутність цього додатка була такою очевидною, що не вимагала ще якогось вияснення.

Крім того, у своїх дослідженнях де Меестер вказує, що венецькі видання Літургії св. Йоана Золотоустого з 1758 і 1764 років після цього додатка мають ще слова «Слава Отцю і Сину, і Святому Духові», тропар П'ятдесятниці (*Εὐλογητὸς εἶ, Χριστὲ ὁ Θεὸς ἡμῶν*), «І нині, і повсякчас, і на віки віків. Амінь» та кондак П'ятдесятниці (*Ὅτε καταβὰς τὰς γλώσσας συνέχεε, διεμέριζεν ἔθνη ὁ Ὑψιστος*)¹².

Отже, цей додаток виразно вписується в полеміку стосовно моменту переміни хліба і вина, акцентуючи епikleзу як цей момент, – епikleзу, яка у східних анафорах знаходиться після слів установлення Євхаристії. Однак з цього виникало б, що від XII століття, а може, навіть від XI століття (одразу ж, коли розпочалася Велика схизма?), богослови серйозно займалися питанням моменту освячення євхаристійних дарів. З другого боку, на основі сучасних досліджень важко би було доказати, що епikleза в тамтому часі вже була об'єктом серйозного спору між Сходом і Заходом. Отже, якщо цей тропар мав би появитись в анафорі перед XIV століттям, коли розпочався спір про момент освячення дарів, тоді треба було б пошукати іншої причини включення цього тропаря до анафори.

Найпростіша відповідь була б така, що цей додаток з'явився не скоріше XIV століття. Так вважав, наприклад, архієпископ Мирослав Марусин

⁹ Див.: Архимандрит Киприан (Керн). *Евхаристия (из чтений в Православном Богословском институте в Париже)*. Paris: YMCA-press 1947, с. 253.

¹⁰ Див.: Архимандрит Киприан (Керн). *Евхаристия*, с. 253; Н. Paprocki. *Mysterium Eucharystii. Interpretacja genetyczna liturgii bizantyjskiej*. Kraków: WAM 2010, с. 254; M. Ławreszok. *Interpolacje w epiklezach bizantyjskich anafor św. Jana Chryzostoma i św. Bazylego Wielkiego // Elpis* 16 (2014), с. 36.

¹¹ *Liturgies Eastern and Western* / упор. F. E. Brightman. Oxford: Clarendon Press 1967, т. I: *Eastern Liturgies*, с. 386, стихи 25–27.

¹² Див.: P. de Meester OSB. *Les origines et les développements du texte grec de la Liturgie de saint Jean Chrysostome*. Rome: Typ. Polyglotte 1908, с. 341.

(1924–2009). Він твердив, що введення тропаря третього часу до богослужбових книг було наслідком суперечки щодо моменту переміни дарів. Ця суперечка, згідно з думкою Марусина, починається в XIV столітті, коли свою точку зору з'ясував візантійський богослов Микола Кавасила († 1397/1398), наголошуючи на епikleзі як на моменті освячення. Крім того Марусин підкреслив, що вперше тропар третього часу в богослужбових книгах був уміщений в половині XVI століття¹³. Зрештою, про те згадував – і швидше – де Меестер. Уже до Марусина подібну думку висловлював православний єпископ Чигиринський Порфи́рій (Успенський) (1804–1885). Він вважав, що тропар третього часу введено в рамках літургійної реформи патріарха Константинополя Філотей († 1379) під впливом александрійської традиції. Дійсно, Філотей був деякий час синайським монахом. А Синай був залежний від Александрійського патріархату, також і в літургійній сфері. Тому Філотей мав прийняти старий александрійський звичай, допускаючи читання тропаря третього часу під час Божественної Літургії. Єпископ Порфи́рій знав одне таке свідоцтво, яким було *Συνταγματίον* патріарха александрійського Герасима II (1688–1710). На основі цього свідоцтва виникало б, що в Александрії справді існував звичай читання тропаря третього часу священником під час епikleзи. Однак єпископ Чигиринський з'ясовує, що в тому часі, крім священника, цим тропарем молився також народ, хоча й приватно. Таким чином, молитва народу відносилась не до дарів, а до евхаристійного згромадження. Цей тропар мав підготувати вірних до плідного прийняття Причастя, тобто був більше пов'язаний з причасною епikleзою, ніж з епikleзою, яка б мала на меті освячення хліба і вина¹⁴.

Інший православний літургіст, Алексій Дмитрієвський (1856–1929), не погоджувався з позицією єпископа Порфи́рія, мовляв, літургійна реформа патріарха Філотей мала спричинитися до додавання тропаря третього часу до епikleзи. По-перше, інші богослужбові книги Александрійського патріархату з XIV–XV століть не містять у собі цього тропаря. По-друге, існують інші відомі рукописні богослужбові книги, не пов'язані з реформою Філотей, в яких міститься тропар третього часу. Йдеться тут передусім про *Евхологіон* Синайської бібліотеки № 971 (XIII–XIV ст.), в якому в рамках епikleзи АВВ дописане зауваження, що наказує читати цей тропар.

¹³ Див.: М. Марусин. *Божественна Літургія*. Рим 1992, с. 238.

¹⁴ Пор.: Порфи́рій (Успенський). *Восток християнський. Історія Афона*, т. 3. Київ 1871, с. 491–495; Архимандрит Киприан (Керн). *Евхаристія*, с. 253; М. Ławreszuk. *Interpolacje w epiklezach bizantyjskich anafor św. Jana Chryzostoma i św. Bazylego Wielkiego*, с. 36.

Однак Дмитрієвський вважає, що це зауваження було дописано пізніше¹⁵. Іншим цього роду свідоцтвом є *Евхологон* бібліотеки Єрусалимського патріархату з XIV століття № 362/607. У цій богослужбовій книзі в рамках Божественної Літургії, яку очолює патріарх, є згадка про читання цього тропаря¹⁶. Врешті, третім свідоцтвом є *Διάταξεις* Ватиканської бібліотеки № 573 (XIV–XV ст.), який можна вважати за спробу створення *διάταξεις* перед *Διάταξεις* патріарха Філотея¹⁷.

Тому Дмитрієвський вважав, що інтерполяція цього тропаря, хоча припадає на XIV–XV століття, у богослужбових книгах з'являється щойно в XVI столітті. Відтоді, завдяки венецьким виданням богослужбових книг¹⁸, додавання тропаря розповсюдилось на Сході. Подібне сталося – вважав Дмитрієвський – зі згадуванням диякона, якщо він служить на Літургії. Це згадування здійснює головний священнослужитель після тієї частини епikleзи, яка має за завдання освячення дарів¹⁹.

Польський православний богослов о. Марек Лаврешук (нар. 1979) вказує на причини введення цього додатка – почуття негідності та грізності

¹⁵ Див.: А. Дмитриевский. *Описание литургических рукописей, хранящихся в библиотеках Православного Востока*, т. II: *Евхология*. Киев: Типография Императорского Университета Св. Владимира 1901, с. 249; Архимандрит Киприан (Керн). *Евхаристия*, с. 254.

¹⁶ Див.: А. Дмитриевский. *Описание литургических рукописей*, т. II: *Евхология*, с. 312, скл. 3; Архимандрит Киприан (Керн). *Евхаристия*, с. 254.

¹⁷ Див.: Н. Красносельцев. *Материалы для истории чинопоследования литургии св. Иоанна Златоустого*. Казань: Типография Императорского Университета 1889, с. 110; Архимандрит Киприан (Керн). *Евхаристия*, с. 254.

¹⁸ Див.: М. Марусин. *Божественна Літургія*, с. 239.

¹⁹ Див.: А. Дмитриевский. *Богослужение в Русской Церкви за первые пять веков*. Казань: Типография Императорского Университета 1882, с. 378–379; А. Дмитриевский. *Богослужение в русской церкви в XVI вѣкѣ*, часть I: *Службы круга седмичного и годичного и чинопослѣдования таинствѣ*. Казань: Типография Императорского Университета 1884, с. 121; А. Дмитриевский [рецензія публікації «Восток Христианский» єпископа Порфирія (Успенського)] // *Византийский временник*, т. I. 1894, с. 413–429; Архимандрит Киприан (Керн). *Евхаристия*, с. 254; М. М. Соловій ЧСВВ. *Божественна Літургія. Історія, розвиток, пояснення*. Львів: Свічадо 1990, с. 363; M. Ławreszuk. *Interpolacje w epiklezach bizantyjskich anafór św. Jana Chryzostoma i św. Bazylego Wielkiego*, с. 36; згадування диякона в рамках епikleзи збереглося досі в деяких Церквах візантійської традиції, наприклад, у синодальній або румунській традиціях, а також в Українській Православній Церкві Київського Патріархату (УПЦ КП) і в Українській Автокефальній Православній Церкві (УАПЦ), пор.: *Службеникѣ*. Київ 1907, с. 108 і 155; *Службеникѣ*. Рим 1983, с. 261 і 373; *Службеник*. Київ: Видавничий відділ Української Православної Церкви Київського Патріархату 1999, с. 129 і 201–202; *Літургікон, або службеник*. Київ – Харків – Львів: Атлас 2005, с. 213 і 259; *Liturghier* [РумПЦ], с. 165 і 234; *Liturghier* [РумЦЗР], с. 80 і 124; *Boska Liturgia świętego Ojca naszego Jana Chryzostoma*. Warszawa: Warszawska Metropolia Prawosławna 2001, с. 83–84; *Boska Liturgia świętego Ojca naszego Bazylego Wielkiego*. Warszawa: Warszawska Metropolia Prawosławna 2005, с. 92.

священнослужителів і вплив інших молитов, які є перед анафорою. Йдеться про дві молитви вірних у Літургії св. Йоана Золотоустого, молитву священників під час Великого входу та молитву під час Ектенії «Сповним молитву нашу Господеві» після Великого входу²⁰.

Свою думку на тему введення додатка до епikleзи висловив також православний польський богослов о. Генрик Папроцький (нар. 1946):

Тропаря третього часу нема у старослов'янських редакціях з XII століття, ані у вірменській версії Літургії св. Йоана Золотоустого з VIII століття, ані в арабській версії тієї ж Літургії²¹. Тропар третього часу був, правдоподібно, введений силою через звичайну слухову асоціацію невідомими коректорами в кінці XII століття і записаний на маргінесах кодексів, а потім у самім тексті Літургії. Мабуть, остаточно ввів цю інтерполяцію до Літургії патріарх Філотей, який також опрацював літургійні рубрики. Тому що патріарх Філотей був монахом Синайського монастиря, це виразний вплив александрійської літургійної перспективи. В Александрії тропар третього часу відмовляли священнослужителі та вірні під час Причастя. Був він теж у чині патріархальної Літургії. Від XVI століття його повсюдно читали, правдоподібно, як висловлення проти булли папи Пія V 1570 року, виданої після Тридентського собору²². Однак не всі *евхологіони* прийняли тропар третього часу. На Русі був остаточно прийнятий у XVI столітті²³, а з Русі перейшов до Грузії, Сербії, Болгарії і Польщі. [...] У Літургії св. Василя Великого аж до XV або навіть XVI століття тропар третього часу не був присутній. Не згадує про нього Герман з Константинополя, Микола Кавасила ані Симеон Солунський²⁴.

²⁰ M. Ławreszuk. Interpolacje w epiklezach bizantyjskich anafor św. Jana Chryzostoma i św. Bazylego Wielkiego, с. 36.

²¹ Папроцький вказує, що «латинські середньовічні переклади Літургії св. Йоана Золотоустого та Літургії св. Василя Великого не мають цього тропаря», див.: *Liturgie Kościoła prawosławnego* / упор. Н. Папроцький. Warszawa: Wydawnictwo M 2003, с. 120, посил. 264; A. Jacob. La traduction de la Liturgie de saint Basile par Nicolas d'Otrante // *Bulletin de l'Institut Historique Belge de Rome* 38 (1967), с. 75 і 100.

²² Йдеться про буллу *Quo primum* (14 липня 1570 року), якою папа Пій V впровадив до вживання в Римо-Католицькій Церкві новий міссал у рамках літургійної реформи після Тридентського собору.

²³ Див.: М. Марусин. *Божественна Літургія*, с. 239. Пьотр Малков стверджує, що вже у XIV столітті тропар третього часу ввійшов до слов'янської редакції тексту анафори: «...причём лишь в её [Анафоры] славянской редакции – в XIV столетии был включён тропарь Третьего часа», див.: П. Ю. Малков. *Введение в литургическое предание. Таинства Православной Церкви*: Курс лекций. Москва: Православный Свято-Тихоновский гуманитарный университет 2008, с. 280.

²⁴ Н. Папроцький. *Mysterium Eucharystii*, с. 254–255.

Папроцький намагається пояснити значення цього додатка у візантійських анафорах тим, що в сирійській анафорі св. Якова, Брата Божого, перед епikleзою диякон вимовляє такі слова: «Яка ж це страшна година, який момент, повний тривоги, мої возлюблені, коли Святий Дух приходить із небесних висот, сходить і вселяється в цю Євхаристію, що перед нами, і освячує її. Тому залишайтеся на молитві мовчки і з трепетом. Помоліться!»²⁵. Подібні слова диякон вимовляє в сирійській анафорі Двадцятьох Апостолів²⁶, сирійських АВВ, анафорі Ігнатія Богоносця, анафорі папи Юлія, анафорі святителя Євстахія²⁷, асирійській і сиро-малабарській анафорах Агдай і Марі та в асирійських анафорах Теодора Мопсуестійського²⁸ і Несторія²⁹.

Та наскільки в названих вище сирійських і асирійських анафорах цей додаток має характер дияконського наказу вірним, щоб своєю молитвою включилися до епikleзи, яку вимовляє священник, настільки додаток у візантійських АЙЗ і АВВ незгармонізований зі самим змістом епikleзи, – передовсім тому, що адресатом тропаря третього часу є Христос. Ширше пише на цю тему російський православний богослов Пьотр Малков (нар. 1971):

Треба все ж таки визнати, що тропар третього часу появився в тексті анафори зовсім не на своїм місці, розриваючи її і контекстову, і значеннєву – богословську – єдність. Уся справа в тому, що текст молитви анафори звернений до Бога Отця; тропар же третього часу звернений вже не до Отця, а до воплощеного Бога, Сина. Подивіться: «Господи, иже Пресвятаго Твоего Духа в третий час **апостолом Твоим** низпосланный...» – текст молитви звернений до Христа, учнями якого були апостоли. Таким чином, прямо всередині одної і нероздільної анафоральної молитви Церква нараз починає звертатися зі своїми проханнями зовсім до іншої, ніж доти, Особи Святої Трійці... У багатьох руських служебниках цей текст тропаря вміщений у квадратних дужках – як не вповні обов'язковий. Водночас його читання на Літургії стало настільки традиційним і звичаєвим правом, що мало де воно обмежується. В кожному випадку на таке пропускання [тропаря], як і на будь-які інші зміни у практиці служіння Євхаристії, необхідне спеціальне благословення правлячого архиєрея³⁰.

²⁵ Н. Папроцький. *Mysterium Eucharystii*, с. 255; *Wieczerja mistyczna. Anafora eucharystyczna chrześcijańskiego Wschodu* / упор., вступ, перекл. і прим. Н. Папроцький. Warszawa: PAX 1988, с. 161.

²⁶ Див.: *Wieczerja mistyczna*, с. 156.

²⁷ Там само, с. 186, 195, 198 і 201.

²⁸ Там само, с. 281, 290 і 311.

²⁹ Там само, с. 304.

³⁰ П. Ю. Малков. *Введение в литургическое предание. Таинства Православной Церкви*, с. 281; див.: М. Блаза SJ. *Epikleza w wybranych anafarach liturgii wschodnich oraz jej*

Тому й деякі Церкви візантійської традиції усунули цей додаток з АВВ і АЙЗ. Як пише Папроцький, «греки у XVIII столітті усунули цей тропар з Літургії, а в XX столітті – фіни та американці»³¹. Також цей тропар вилучили з богослужбових книг УГКЦ, спершу із львівських видань службеників (1929–1930), а потім з римського видання 1941 року³². Натомість у «болгарській»³³, угорській і французькій версіях тропар читали перед епikleзою»³⁴. Також у РумПЦ цей тропар міститься перед епikleзою³⁵, а в РумЦЗР цей додаток не був усунений і знаходиться всередині епikleзи, як у синодальних виданнях³⁶. Ці зміни є доказом, що цей тропар був уведений до текстів АЙЗ і АВВ як результат суперечки з Римо-Католицькою Церквою стосовно моменту освячення дарів.

З другого боку, польський православний богослов о. Єжи Клінгер (1918–1976) схвалює цей додаток, хоча не з приводу полеміки з Заходом про момент освячення дарів:

Цей момент [тобто П'ятдесятниці] ще більш підкреслений через те, що до властивої епikleзи почали додавати три рази читаний тропар, щоправда, взятий з третього часу [...], але він добре передає значення епikleзи. Тому що з історичної точки зору цей тропар був справді вставкою, деякі православні Церкви його усунули, але з догматичного погляду зору він добре передає зв'язок між Євхаристією і П'ятдесятницею. Цей зв'язок в особливий спосіб підкреслений у богословії та літургії Східної Церкви, для якої Євхаристія – це участь у Жертві воскреслого Христа, який дійсно присутній у Церкві як у П'ятдесятниці, яка невинно відбувається³⁷.

Загалом оцінюючи цей коментар Клінгера, можна з ним погодитися, що з богословського погляду цей додаток дійсно надає догматичну інтерпретацію самій епikleзі. Але з літургійної точки зору – з огляду на те, що цей додаток пізнього походження, а його адресатом є Христос, хоча адресатом цілої анафори є Бог Отець, – присутність цього додатка спричиняє дуже серйозні сумніви. Крім того, цей додаток вважається черговим ар-

---

umiejscowienie, treść i skutek // *Życie w Chrystusie według Ducha. Teologia sakramentów w tajemniczeniu chrześcijańskiego* / ред. К. Porosło. Kraków: Wydawnictwo Benedyktynów 2014, с. 220–221.

³¹ Н. Папроцький. *Mysterium Eucharystii*, с. 255.

³² Див.: М. М. Соловій ЧСВВ. *Божественна Літургія*, с. 364.

³³ Марусин пише, що православні болгары усунули тропар третього часу з епikleзи в 1924 році, див.: М. Марусин. *Божественна Літургія*, с. 239.

³⁴ Н. Папроцький. *Mysterium Eucharystii*, с. 255.

³⁵ Див.: *Liturghier* [РумПЦ], с. 163 і 231–232.

³⁶ Див.: *Liturghier* [РумЦЗР], с. 78–79 і 123.

³⁷ J. Klinger. *O istocie prawosławia*. Warszawa: PAX 1983, с. 256–257.

гументом за визнання епikleзи як конкретного моменту освячення дарів. Тому здається, що треба би зробити кроки до того, щоб перестати читати цей додаток там, де його далі читають. Таким чином, епikleза набуде більш первісного смислу.

Однак треба підкреслити, що це не є простий процес. У листі до архимандрита Антоніна (Капустіна) (1817–1894) митрополит московський Філарет (Дроздов) (1783–1867) у контексті усунення тропаря третього часу з епikleзи у Грецькій Церкві пише так: «Якщо, наприклад, запитано Царгородського патріарха, з якого приводу він недавно викреслив з Літургії перед освяченням дарів стихи, що призивають Святого Духа, і чи ми повинні зробити так само, то таким чином для нас виникне проблема, бо маємо підстави до того, щоб зберігати звичаї давніх часів, які ми прийняли від Грецької Церкви»³⁸. На ці слова о. Антонін дописав олівцем там, де висловив свою думку митрополит Філарет: «Наклеп! Він [тобто Царгородський патріарх] не викреслив, бо цього ніколи не було введено»³⁹.

Додаток «Перетворивши Духом Твоїм Святим» в епikleзі АВВ

Тепер переходимо до другого додатка, який з'явився в кінці епikleзи АВВ. У цій анафорі після слів «пролитою за життя світу», які стосуються Крови Господньої, і після одного «Амінь» диякона були вміщені слова «перетворивши Духом Твоїм Святим», живцем вийняті з АЙЗ.

У кінці епikleзи в АВВ ця фраза появляється в XI столітті. Прикладом цього є *Codex Grotaferrata* (1041), а з XIII–XIV століть – рукописний Синайський *Euchologion* № 971 та два рукописні кодекси з колекції архимандрита Антоніна (Капустіна). Натомість у слов'янських богослужбових книгах цей додаток з'являється щойно після XVI століття і зберігся досі⁴⁰, особливо в синодальній та румунській традиціях⁴¹. Натомість грецькі

³⁸ Архимандрит Киприан (Керн). *Евхаристия*, с. 258; див.: М. Ławreszuk. *Interpolacje w epiklezach bizantyjskich anafor św. Jana Chryzostoma i św. Bazylego Wielkiego*, с. 39.

³⁹ Там само.

⁴⁰ Див.: Архимандрит Киприан (Керн). *Евхаристия*, с. 251.

⁴¹ Див.: *Службникъ*. Київ 1907, с. 155; *Liturghier* [РумПЦ], с. 233; *Liturghier* [РумЦЗР], с. 123 (румунська традиція була довший час під сильним слов'янським впливом); *Службник* [УПЦ КП], с. 201; *Службник* [УАПЦ], с. 259. У сучасному римському виданні для католиків синодальної традиції цей додаток відсутній, див.: *Службникъ*. Рим 1983, с. 373. У сучасному виданні Літургії св. Василя Великого у Польській Автокефальній Православній Церкві цей додаток уміщений у квадратних дужках, див.: *Boska Liturgia świętego Ojca naszego Bazylego Wielkiego*, с. 91–92.

богослужбові книги друкували з цим додатком від 1526 до 1853 року. Потім ці слова в грецьких книгах були вже відсутні⁴².

Пласід де Меестер, аналізуючи АЙЗ, коментує також присутність цього додатка в АВВ. З'ясовуючи, чи ці слова є первісним текстом у цій анафорі, він пише:

Це питання викликає деякий сумнів. Ці слова здаються «додатковим заплідненням» (*une superfétation*) після того, коли Святий Дух був прикликаний, щоб зійти на ті дари: *κατάλεψον τὸ Πνεῦμα σου* [зішли Твого Духа]. Літургія св. Василя Великого не містить цього вислову, хоча були спроби «зробити контрабанду» (*ly glisser*) у деяких рідкісних примірниках⁴³.

Православний російський історик Василій Болотов (1853–1900) домагався навіть від Святішого Правлячого Синоду, головою якого від 1880 до 1905 року був обер-прокуратор Константин Победоносцев, усунення цього додатка⁴⁴. Болотов назвав цей додаток «безглуздою грецькою вставкою [...] в нашій Літургії св. Василя Великого: називний (*nominativus*) (*μεταβαλῶν*) за інфінітивом аориста (*ἐλθεῖν – ἀγιάσαι – ἀναδειξαι*) [приходить – освячується – об'являється] зі знахідним (*cum accusativo*) (*πνεῦμα*) [Духа]!⁴⁵ Така конструкція – це просто наклеп, спрямований проти Василя Великого та його афінської освіти⁴⁶. Також архимандрит Кипріан (Керн) пише, що ця конструкція «справді є неймовірною граматичною безграмотністю, недопустимою за духом грецького синтаксису»⁴⁷.

Російський архієпископ Василій (Кривошеїн), патролог, указує, що це неможливо, аби дієприслівник *μεταβαλῶν* («перетворивши») стояв за інфінітивом аориста *ἀναδειξαι* («об'явитися», «показати»). Замість *μεταβαλῶν*

⁴² Див.: Архимандрит Киприан (Керн). *Евхаристия*, с. 251; Н. Успенский. *Византийская литургия: историко-литургическое исследование. Анафора: опыт историко-литургического анализа*. Москва: Издательский Совет Русской Православной Церкви 2005, с. 308; O. Sewastianowicz. *Teologia epiklezy eucharystycznej w ujęciu teologów prawosławnych i próba jej oceny w świetle teologii katolickiej*. Wrocław: Papieski Wydział Teologiczny we Wrocławiu 2009, с. 72.

⁴³ P. de Meester. *Les origines et les développements du texte grec de la Liturgie de saint Jean Chrysostome*, с. 342; див.: Н. Paprocki. *Mysterium Eucharystii*, с. 255.

⁴⁴ Див.: А. Бриллиантов. Василий Васильевич Болотов: биографический очерк // *Христианское чтение* № 5–6 (1910), с. 590; *Liturgie Kościoła prawosławnego*, с. 158–159, посл. 198.

⁴⁵ Дуже подібно цей синтаксис проаналізував архимандрит Кипріан (Керн), див.: Архимандрит Киприан (Керн). *Евхаристия*, с. 251. Слова у квадратних дужках походять якраз із аналізу архимандрита Кипріана.

⁴⁶ В. Болотов. Заметки по поводу текста литургии св. Василия Великого. Письмо архієпископу финляндському Антонію // *Христианское чтение*, № 3 (1914), с. 286; див.: O. Sewastianowicz. *Teologia epiklezy eucharystycznej w ujęciu teologów prawosławnych i próba jej oceny w świetle teologii katolickiej*, с. 73.

⁴⁷ Див.: Архимандрит Киприан (Керн). *Евхаристия*, с. 251.

повинен бути інфінітив *καὶ μεταβαλεῖν* («та перемінити»). В АЙЗ *μεταβαλῶν* міститься не після інфінітива, а після дієслова в наказовому способі: *ποίησον* («сотвори!»). Тому архієпископ Василій робить підсумок, що додаток «Перетворивши Духом Твоїм Святим» в АВВ упроваджує «літургійний монструалізм чотирьох благословень», у якому слова «пролиті за життя світу» в цьому контексті зовсім позбавлені логіки⁴⁸.

Інший православний російський богослов о. Алексій Мальцев (1854–1915) не тільки критикує промовляння цього додатка, але й постулює його усунення:

Коли священик служить Літургію св. Василя Великого, тоді в моменті переміни та освячення дарів не повинен вимовляти слів «Перетворивши Духом Твоїм Святим», тому що це є додаток якоїсь неграмотної людини, яка правдоподібно боролася з латинником і взяла ці слова з Літургії св. Йоана Золотоустого й додала до Літургії св. Василя Великого. Однак цих слів немає в античних джерелах, а з граматичної точки зору цих слів там бути не повинно⁴⁹.

Доповнення до АВВ додатка «Перетворивши Духом Твоїм Святим» у православних богослужбових книгах показує, що це явище треба розуміти як реакцію на католицьку пунктово-інстантивну теорію освячення дарів. Згідно з цією теорією, яка була пропагована особливо від часів св. Томи Аквінського, який сам її систематизував, євхаристійні дари переміняються в одному моменті та вмить, а не поступово. Таким чином, через уведення цих додатків до АВВ православні потрапили в ту саму пастку, що й католики. І як католики зі слів установаження зробили собі «формулу» Євхаристії, так православні створили собі таку «формулу» зі слів «Перетворивши Духом Твоїм Святим».

Цей додаток в АВВ, вирваний з контексту, можна навіть неправильно зрозуміти як якусь магічну формулу, за допомогою якої настає «стягання Святого Духа», що здійснює священнослужитель. Тому як анахронізм та залишок суперечки про момент освячення дарів ці слова повинні бути усунені якнайскоріше. Так само думає й о. Марек Лаврешук⁵⁰.

⁴⁸ Див.: Mgr Basile (Krivochéne). Quelques particularités liturgiques chez les Grecs et chez les Russes et leur signification // *Liturgie de l'Église particulière et liturgie de l'Église universelle*. Roma 1976, с. 215–216; *Liturgia Kościoła prawosławnego*, с. 158, посил. 198; M. Blaza SJ. Epikleza w wybranych anaforach liturgii wschodnich oraz jej umiejscowienie, treść i skutek, с. 221.

⁴⁹ А. Мальцев. *Божественныя Литургии Св. Отцов Иоанна Златоуста, Василия Великого и Григория Двоеслова*. Берлинъ 1890; пор.: О. Sewastianowicz. *Teologia epiklezy eucharystycznej w ujęciu teologów prawosławnych i próba jej oceny w świetle teologii katolickiej*, с. 73.

⁵⁰ Див.: М. Ławreszuk. Interpolacje w epiklezach bizantyjskich anafor św. Jana Chryzostoma i św. Bazylego Wielkiego, с. 39.

Ми бачимо, що ці додатки вже відсутні в богослужбових книгах УГКЦ. Однак вони далі існують у греко-католицьких синодальних книгах. Натомість у РумЦЗР, хоч немає додатка до АВВ, далі відмовляється тропар третього часу зі стихами 12-м і 13-м Псалма 50. У Східних Католицьких Церквах ці додатки зовсім безглузді, якщо вони приймають сучасне вчення Римо-Католицької Церкви, в якій, щоправда, слова встановлення суттєві для освячення дарів, але епikleза також має величезне значення в цій тайні. Властиво, католицьке богослов'я тепер радше наголошує, що ціла анафора є молитвою, під час якої освячуються хліб і вино. Таке розуміння освячення дарів повинно бути також ближче для православних, бо воно панувало в перших віках християнства, щонайменш до IV століття.